

Natura 5

98 ste jaargang • september 2001 • opgericht in 1901

Natte Hart

102 de jaargang
september 2001
opgericht in 1896

De Levende Natuur

Johan Vlug,
Henk Schuitemaker &
Jan Wouter Bruggenkamp

Het IJsselmeergebied is het grootste waterlandschap binnen Nederland. Kilometers kusten, dijken en oevers bieden wijde vergezichten enerzijds en kleinschalige dorpjes en polderlandschappen anderzijds (foto 1). Bonkende golfslag, zwarte nachten en stilte: waar is dat nog te vinden in Nederland? Indringende beelden wijzen op de bijzonderheden en kenmerken van het Natte Hart.

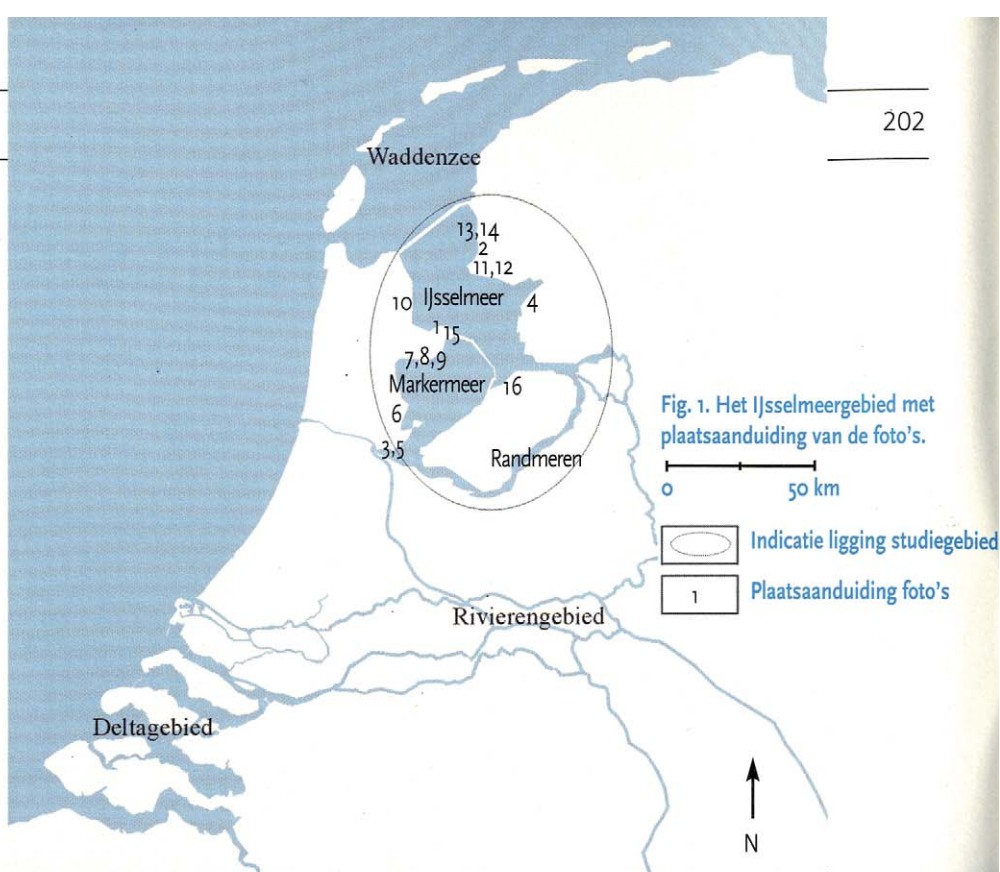

Fig. 1. Het IJsselmeergebied met plaatsaanduiding van de foto's.

0 50 km
Indicatie ligging studiegebied
1 Plaatsaanduiding foto's

Grootste waterlandschap

Foto 1.
IJsselmeerlandschap:
de Westfriese Omring-
dijk bij vuurtoren 'de
Ven' kijkend in de rich-
ting van Andijk.

UNIEK WATERLANDSCHAP

Het IJsselmeergebied is het grootste waterlandschap binnen Nederland: het IJsselmeer heeft een aaneengesloten oppervlakte van ongeveer 1000 km²; het Markermeer ongeveer 600 km² en het gezamenlijke oppervlak van de randmeren is ongeveer 200 km². Qua grootte en schaal van de ruimte zijn alleen de Waddenzee en de Zeeuwse delta vergelijkbaar (fig. 1).

Door een route te volgen langs de kust of over de dijk kun je de grootsheid van het landschap ervaren. Aan de ene kant van de kust zie je het uitgestrekte waterlandschap met wolken en luchten. Het uitzicht kan hier wel 15 tot 25 km zijn. Aan de landzijde kijk je uit over de kleinschaliger polderlandschappen met zichten van 1500 m tot 2000 m. De ruimten zijn

afwisselend ingedeeld door de kavelpatronen, waterpartijen, kerktorens, boerderijen, beplantingen en het gebruik van het landelijk gebied. Maar ook overige landschappelijke elementen bepalen het beeld, zoals reliëf, kades en dijken. Op een indirecte wijze spelen grondsoorten, waterpeilen en maaiveldhoogtes hierbij een rol (Kelder, 1984) (foto 2).

In het IJsselmeerlandschap valt het verschil op tussen de oorspronkelijke Zui-

derzeedijken (en -kusten) en de dijken van de IJsselmeerpolders. Omdat de Zuiderzeedijken een aaneenschakeling zijn van in de loop der eeuwen aan elkaar gekoppelde dijken veranderen de dijktrajecten regelmatig van richting. Het slingerend verloop van de dijk levert op sommige punten indrukwekkende 'dijkcoulissen' op met een fraaie silhouetwerking als er in de verte een Zuiderzeestadje of een oud vissersdorpje opdoemt (fig. 2) (foto 3).

Fig. 2. Dijkcoulisse, gevormd door de oude slingerende Zuiderzeedijk.

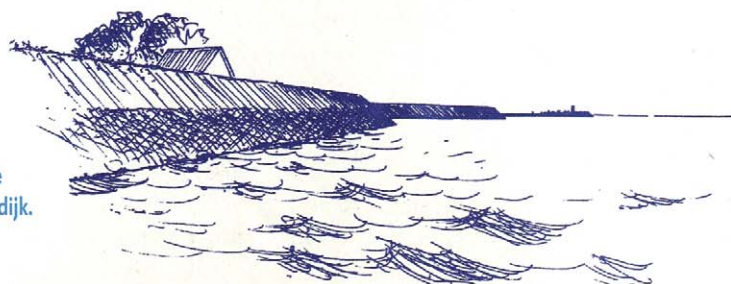

Foto 2.
Het reliëfrijke weidelandschap bij Gaasp.

binnen Nederland

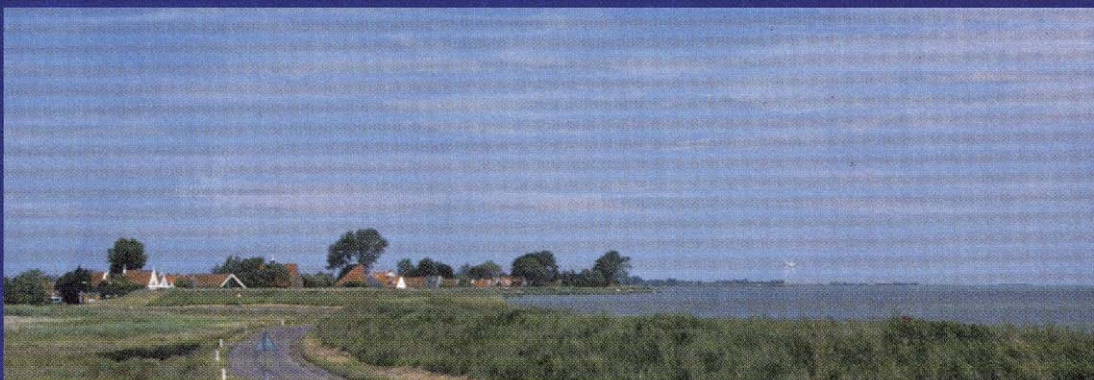

Foto 3.
Zicht vanaf de Uitdammerdijk op Uitdam.

De IJsselmeerdijken zijn aangelegd in het IJsselmeer, derhalve op de diepere delen. Ze worden gekenmerkt door lange rechte trajecten, met strakke dijkvoeten, dijktafsluitingen en kruinen. Ze liggen in het algemeen vrij in het landschap: er bevindt zich weinig bebouwing tegen de dijk. Op sommige plaatsen treft men grote moderne windturbines aan in lijnopstelling. Qua afmetingen en uiterlijk geven ze uitdrukking aan de civieltechnische en waterbouwkundige mogelijkheden van de twintigste eeuw. De maat en schaal van de nieuwe polders sluiten hier vaak indrukwekkend op aan (foto 4).

RONDJE IJSEL- EN MARKERMEER

Waterland

Altijd weer levert het een verrassende beleving op als je vanaf Schellingwoude de dijk

volgt richting het noorden. Vlak na polder IJdoorn maakt de dijk een slinger, waardoor je als 't ware het Markermeer in loopt. Meteen er na, als de dijk weer terug buigt, kijk je over het verbazingwekkend grote watervlak van het Kinselmeer. Even ben je je oriëntatie van de binnen- en buitendijkse situatie kwijt. De dijk loopt al slingerend over een grote lengte door het water van het Kinsel- en Markermeer. Na de knik in de dijk heb je een vergezicht over het Markermeer en kun je prachtig de slingerende levendige belijning van de Uitdammerdijk volgen tot aan de 'kaap' voor Uitdam. Het uitzicht over het Kinselmeer wordt ingekaderd door de coulissewerking van de oeverbosjes aan de overzijde van het meer en de verder weg gelegen erf- en wegbeplanting in het landschap (foto 5).

De Zeevang, Koogpolders

In het aan de Gouwzee gelegen Monnickendam drinken we een kop koffie in een café aan de haven met een prachtig zicht op het Monnickendammergat. We passeren de polder Katwoude, Volendam en Edam. Het fort van de Stelling van Amsterdam markeert de landelijke uitgestrektheid van de polder 'De Zeevang'.

De afwisseling tussen de in het water uitstekende hoekige kapen en de naar binnen gebogen baaien levert een bijzonder afwisselend beeld op. Het tegen de slingerende dijk aan klotsen van het water is een indringende beleving; doordat je op sommige momenten tegen de buitenzijde van het volgende dijktraject kan kijken, wekt dit de illusie op dat je je op het water bevindt. Het zien van groepen foeragerende en dobberende vogels, tezamen met wind- en

boven: Foto 4. Zicht vanaf de Noordermeerdijk op de Friese Hoek.
onder: Foto 5. Waterland: het Kinselmeer.

rechtsboven: Foto 6. De dijk bij Polder De Zeevang.

watergeluiden, dragen hieraan sterk bij. Zowel over het water als over de polders heb je prachtige vergezichten, terwijl de dijk nog goed herkenbaar is als zeewering door de met zetsteen versterkte steile taluds en de oude dijk- of waterschapspalen (foto 6).

West Friesland

De weg ten oosten van Hoorn ligt op de hoge Westfriese Omringdijk. De dijk slingert licht met langgerekte naar binnen gebogen trajecten en uitstekende kapen. Het uitzicht over het Markermeer is indrukwekkend: het water lijkt hier oneindig. Het kan hier ook behoorlijk spaken: met enige wind slaan hier door de grote strijklengte opvallend grote golven met geweld tegen de dijk. Binnendijs liggen vruchtbare jonge zeekleigronden. Het grasland wordt afgewisseld met boomgaarden, tuinderijen en kwekerijen. De nederzettingsslinten, de tochten, krekken en windsingels op de kavelgrenzen liggen haaks op de dijk, waardoor zich binnen-

dijks een sterk gecompartmenteerd, relatief kleinschalig landschap aftekent. Dit is een sterk contrast met het onafzienbare Markermeer (foto 7, 8 en 9).

Wieringermeerdijk

De kaarsrechte Wieringermeerdijk ligt precies in het verlengde van de oude kerktoeren van Medemblik. In deze hoek treft men ook het imposante gemaaalde Lely aan. In het Markermeer, op enige afstand van de dijk, staan vier windmolens als moderne wachters van Medemblik midden in het water (foto 10, p. 207/149). De Wieringermeerdijk is een voormalige zeedijk, omdat hij vóór de Afsluitdijk is aangelegd in de toenmalige zoute Zuiderzee. Om de zoute kwel tegen te gaan is de dijk afgedicht met een keileemlaag en voorzien van een verhoogde dijkvoet van veertig meter breed. De weg langs de dijk ligt daarom schijnbaar laag. Het besloten karakter van deze weg wordt

versterkt door de boerenerven die op regelmatige afstanden aan de westzijde van de weg gelegen zijn. De brede dijkvoet geeft een grootse dimensie aan de omgeving van de Wieringermeerdijk. Op 1800 m afstand ligt evenwijdig aan de dijk een kwelsloot om de diepere, oorspronkelijk zoute, kwel op te vangen. De beplanting langs de weg die 3600 m verderop gelegen is, vormt vanaf de dijk de Wieringermeerpolder inkijkend een wand, waardoor de ruimten verrassend kleinschalig zijn. De leegte van het landschap en de lengte van de dijktrajecten ten noorden van Medemblik zijn indrukwekkend: water, luchten en agrarisch landschap vormen een imponerende eenheid.

Gaasterland

13 km ten westen van Lemmer kom je langs de oude Mirdumer Klif in Gaasterland. De weg buigt van de kust af naar Oudemirdum. Het landschap krijgt bijna Deense

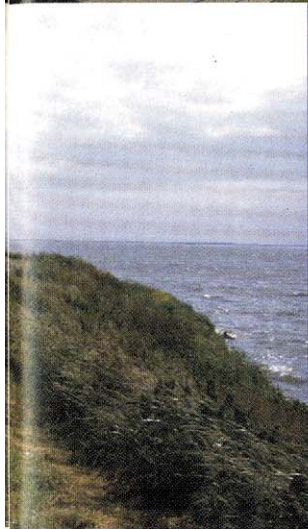

Foto 7.
West Friesland binnen-
dijks: weidelandschap.

Foto 8.
West Friesland binnen-
dijks: boomwekerijen.

trekken: heuvelachtig met verspreid liggende bossen en bosschages. Vanaf Oudemirdum loopt een beplante weg langs de rand van het Jolderenbosch. Onder de bomen door heeft men een prachtig uitzicht over de landerijen van de Marderhoek naar het IJsselmeer. Het hoogteverschil van ongeveer tien meter is duidelijk waarneembaar (foto 11, p. 206/148).

Verder naar het noordwesten gaat de weg gedeeltelijk over een dijk tot aan het Roode Klif, een markante en hoge keileembult aan de kust (10m + N.A.P.), die een belangrijke rol speelt in de Friese historie.

De weg naar de Klif stijgt en de dijk verdwijnt. Langs de kust zie je stenen kribben die de steile klifkust tegen de getijdenwerking van de Zuiderzee moesten beschermen. Het uitzicht over het water en het landschap is prachtig (foto 12, p. 207/149).

Friese Waarden

De Friese Waarden zijn pas na de afsluiting van de Zuiderzee ingepolderd of als rietmoeras ontwikkeld op de voormalige ondiepten voor de Friese Zuiderzeekust. Deze uitgestrekte gebieden zijn inmiddels kenmerkend geworden voor de Friese

IJsselmeerkust. Ten noorden van Gaasp bevindt zich het buitendijkse natuurreserveaat 'De Kooiwaard'. Via een bruggetje en een schelpenpad tussen het riet door kom je bij een vogelhut. Af en toe heb je zicht op langgerekte plassen die zich tussen de rietlanden bevinden. Het geheel roept beelden op van de Oostvaardersplassen: binnendijkse natuurtaferelen in een buitendijkse situatie (foto 13, p. 208/150).

Binnen de dijk liggen de Friese kleipolders waarvan op de kaart de onregelmatige mozaïekverkeveling opvalt. Dit gebied kent al heel lang één waterschap met als gevolg één afwaterend systeem: de doorgaande 'Dijkvaart' vormt de boezem van de polders. De in de polder gelegen afwateringsloten, die soms evenwijdig en dan weer haaks op de boezemvaart gegraven zijn, hebben een lager waterpeil. Het hoge waterpeil van de Dijkvaart beperkt de dijkkwel en vergroot de waterberging. Het grasland is reliëfrijk. Tezamen met de veranderende verschijningsvorm van de Dijkvaart - soms meer een kanaal, dan weer van heel natuurlijke oevers voorzien - levert dit zeer afwisselende en oerlandelijke beelden op (foto 14, p. 209/151).

IJSSELMEERGEBIED: DUURZAAM EN KWALITATIEF LANDSCHAP IN DE 21^E EEUW

De ruimtelijke kwaliteit van de kuststrook roept allerlei potentiële gebruiksmogelijkheden op. Diverse groot- en kleinschalige projecten en ontwikkelingen tekenen zich dan ook af. Ondanks het enorme absorptievermogen van het IJsselmeergebied voor

Foto 9.
West Friesland
buitendijks.

Foto 10.
Wieringermeerdijk
bij Medemblik.

Foto 11.
Gaasterland:
het Jolderenbosch.

Foto 12.
Gaasterland:
het Rode Klif.

ontwikkelingen zal dit echter binnen afzienbare tijd toch tot een waarneembare landschappelijke en ruimtelijke nivellering kunnen leiden, aangezien de grootste gevoeligheid van de kwaliteit van het landschap juist ligt bij de visuele openheid, de ruimtelijke afwisseling en de landelijkheid van de kust.

Landschappen zijn altijd in ontwikkeling en aan veranderingen onderhevig. Deze hebben, zeker in het landelijk gebied, de laatste honderd jaar in een bijzonder hoog tempo en met een enorme omvang plaatsgevonden. Het proefschrift 'Het lege land' over de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland tussen 1798 en 1848 geeft een indringend beeld van de indrukwekkende

landelijkheid van ons land (van der Woud, 1987). Hierdoor kan men beseffen hoe snel het verstedelijkingsproces zich voltrokken heeft en zich nog steeds voltrekt. De studie naar het landschap van het IJsselmeergebied bevestigt dit (VLUG & Partners & Volkers, 1999; VLUG & Partners, 2000). Vastgesteld is dat de diverse landschappen nog steeds goed herkenbaar zijn, maar veel voller en vaak meer gefragmenteerd dan voorheen. Opvallend daarbij is de enorme toename van de infrastructuur en het stedelijk gebied. Deze uitbreidingen zijn vanuit landschappelijk oogpunt niet altijd even goed gesitueerd en ingepast. Juist de lokale, wat grotere uitbreidingen nemen, achteraf gezien, min-

der gunstige posities in. Waarschijnlijk is dit gebeurd, doordat men bijvoorbeeld binnen de gemeentegrenzen geen andere mogelijkheden had.

VAN RIJKSTOEZICHT NAAR LOKAAL BELEID

Het water van het IJsselmeergebied is eind jaren tachtig gemeentelijk en provinciaal ingedeeld. De dijken van Flevoland zijn overgedragen aan water- of hoogheemraadschappen. Alleen de belangrijkste scheepvaartroutes met de sluizen en de zeewerende dijken (de Afsluitdijk) vallen nog direct onder het beheer van Rijkswaterstaat. Dit houdt in dat de ontwikke-

lingen op het water, langs de kusten en oevers van het IJsselmeergebied onder provinciaal en vooral gemeentelijk beleid vallen. Lokale belangen kunnen daarbij gemakkelijk prevaleren boven regionale en landelijke belangen. Daarom zijn samenwerkingsverbanden zoals het IIVR (Integrale Inrichting VeluweRandmeren) (BOVAR-IIVR, 1998) en de Noord-Hollandse, IJssel- en Markermeergemeenten (Projectgroep Historische Driehoek en Stichting WIJ, 1997) van bijzonder groot belang om tot een goede afstemming en afweging te komen van de ontwikkelingen langs de kusten van het IJsselmeergebied. Ook is de publieke discussie, aangezwengeld door de Vereniging voor Behoud van

het IJsselmeer (VBII), in dit verband bijzonder waardevol. Stedelijke, recreatieve, natuur en landschappelijke belangen laten zich niet gemakkelijk onderling afstemmen. Een oplossing hiervoor is een beleid dat zich richt op het aanwijzen van kerngebieden met een verschillend karakter voor bepaalde ontwikkelingen in het IJsselmeergebied, waardoor niet overal dezelfde voorzieningen aangelegd worden (Raad voor het Landelijk Gebied, 1999). Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan Lelystad als watersportcentrum; Harderwijk als centrum voor de pleziervaart en oeverrecreatie; Wieringen/Den Oever als centrum voor watergerichte recreatie en centrum voor brak- en zoutwaternatuur.

ONZICHTBAAR EN ZICHTBAAR

Juist een ruimtelijke kwaliteit als leegte/ openheid is een moeilijk te hanteren belang. Compensatie voor het verlies aan natuur is niet eenvoudig. Niet zichtbare natuur (bijvoorbeeld 'onder-water-natuur') wil nog wel eens opgeofferd worden voor zichtbare natuur (bijvoorbeeld buitendijkse rietlanden). Daarmee kan al gauw 'ongemerkt' een grote aanslag gepleegd worden op de directe beleving van openheid en leegte. Hetzelfde geldt voor watersportvoorzieningen: jachthavens nemen al gauw de omvang aan van het Zuiderzestadje waar ze bij of voor aangelegd worden (foto 15). Zo is de toegang tot de

boven: Foto 13. Friese Waarden: natuurreservaat De Kooiwaard.

onder: Foto 15. Jachthaven bij Enkhuizen; het silhouet van het oude havenstadje verdwijnt volledig achter de masten van de moderne zeiljachten.

nieuwe buitendijkse jachthaven bij Medemblik groter dan de naastgelegen eeuwenoude toegang tot de haven van het stadje zelf. Er is veel mogelijk, maar alle toepassingen vragen in feite om goed en nauwgezet ontworpen voorstellen. Daar komt nog bij dat het hanteren van eventuele veranderingen in het peilregime in het IJsselmeer een belangrijke rol kunnen gaan spelen. Door allerlei buitendijkse stedelijke en recreatieve uitbreidingen kunnen de mogelijkheden voor toekomstige peilfluctuaties en/of peilaanpassingen wel eens sterk beperkt worden, zonder dat men daar erg in heeft. Oplossingen kunnen waarschijnlijk voor een deel ook binnendijks gevonden worden. Landschappelijk zal dit voor het IJsselmeergebied in veel gevallen gunstiger zijn. In andere gevallen kan het beter zijn om in het water verder

van de kust af bepaalde (platte) voorzieningen aan te leggen, waardoor de voorgrond van de dijk of kust visueel open blijft. Voor natuurontwikkelingsprojecten kan ook aan voorzieningen onder water gedacht worden, zoals bijvoorbeeld vooroevers (ondiepe gedeelten voor de kust). Een brakwatergebied als natuurontwikkelingsgebied bij de Afsluitdijk kan voldoen aan de laatste twee criteria en brengt een verloor gradiëntsituatie weer enigszins terug.

NIVELLERING VAN MAAT EN SCHAAL

Sinds de tweede wereldoorlog is in Nederland een voortschrijdende nivellering van de maat en schaal in het landschap te zien. Overal wordt het opschuiven van klein- en grootschalige ruimten naar een 'midden-

schaal' waargenomen. Daarmee wordt het IJsselmeergebied als zeer grootschalige ruimte van nog meer betekenis. Maar ook in het IJsselmeergebied neemt de versnippering toe. Onder andere door de voortgaande plaatsing van (steeds grotere) windmolens in lijnopstelling langs de kust. Van dergelijke uitgestrekte opstellingen met een grote verticale impact gaat een enorm schaalverkleinend effect uit, zeker in deze bijzondere open gebieden. De strakke lijnopstelling van windmolens langs de randmeerdijk in Flevoland tegenover de Eemvallei is daar een voorbeeld van. Clusteropstellingen zijn ruimtelijk gezien gunstiger, zeker als het windmolenpark niet in de meest open of lege plaatsen opgesteld worden. Het koppelen van windmolens aan geschikte elementen, bijvoorbeeld sluiscomplexen, landschappelijke

Foto 14.
Friesland:
de Dijkvaart.

Foto 16. Windmolens bij de Flevocentrale.

overgangen e.d. werkt vaak beter dan ze midden in de meest open plekken op te stellen (foto 16). Zelfs in het IJsselmeergebied blijkt de ruimte voor eenheden van grote windmolens beperkt te zijn.

Het handhaven van de unieke grootschaligheid van het IJsselmeergebied kan en moet, in samenhang met de versterking van lokale verschillen van de omringende landschappen, het centrale aandachtspunt blijven bij het beleid en de ontwikkeling van het IJsselmeergebied.

LITERATUUR

BOVAR-IIVR, 1998. Basisdocument voor de stem-fase van het interactieve planproces voor de Integrale Inrichting van de VeluweRandmeren. Lelystad.

Kelder, P., 1984. Landschappen rondom de Zuiderzee. Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, Het Peperhuis, Enkhuizen.

Projectgroep Historische Driehoek, 1997. Van Stevin-sluis tot Scheepskameel; Ontwikkelingsvisie gemeen-

ten Noordhollandse, IJssel- en Markermeerkust. Stichting Waterrecreatie IJsselmeer en Randmeren, Hoorn.

Raad voor het Landelijk Gebied, 1999. Made in Holland; advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit. Publicatie RLG 99/2, Amersfoort.

VLUG & Partners & H. Volkers, 1999. Kernkwaliteiten in beeld. Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, RIZA, Lelystad.

VLUG & Partners, 2000. Het landschap van het IJsselmeergebied, fase 1: een onderzoek naar de kenmerken van het IJsselmeerlandschap en de waardering daarvan in het kader van het WINBOS; fase 2: toetsing. Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, RIZA, Lelystad.

Woud, A. van der, 1987. Het lege land; de ruimtelijke ordening van Nederland 1798-1848. Meulenhoff, Amsterdam.

SUMMARY

The largest water landscape in The Netherlands

Around the IJsselmeer area different types of landscape exist. The IJsselmeer landscapes, seen from the shore, are characterized by the different "polder-dike-

water" combinations. Nowadays the IJsselmeer shore has become increasingly popular for urban, recreational and nature projects, mainly due to the impressive and varied scenery. The attractiveness of the IJsselmeer shore thus forms a threat to the qualities of space and landscape. That is why it is important to determine areas where activities and developments for the IJsselmeer area are concentrated, and for the government, the provinces, the local authorities and other interest groups to collaborate. This may result in interesting impulses to the development of the landscape in the IJsselmeer area.

Ir. J.A. Vlug & Ing. H. Schuitemaker
VLUG & Partners
Gijsbrecht van Aemstelstraat 27
1091 TB Amsterdam
e-mail: vlugp@xs4all.nl

Ir. J.W.C. Bruggenkamp
RWS-RIZA
Postbus 17, 8200 AA Lelystad
e-mail: j.bruggenkamp@riza.rws.minvenw.nl